

הארץ, "ספרים", 16.11.1994

החצר האחורית של ההשכלה

שביט זהר

The Berlin Jewish Community: Enlightenment, Family and Crisis 1770-1830. Steven M. Lowenstein, Oxford UP, 300pp. 49.95\$

בין השנים 1770-1823, השנים שבהן ביססה ברלין את מעמדה כמרכז האינטלקטואלי של יהדות ברלין והפכה, בלשונו של ש"י עגנון, לכרך גדול הרגיל ביהודים, מנתה הקהילה לא יותר מ-3,500 יהודים. היא היתה קטנה לא רק מקהילות בערים כמו המבורג, אלא גם בערי פרובינציה שבפוזן, כמו ליצה וקמפן. אבל היא זאת שהפכה לנותנת טון וקובעת דרך בהתפתחותה של יהדות גרמניה, ולא גרמניה בלבד. המושג "השכלת ברלין" נקשר למשה מנדלסון ולחוג המשכילים שצמח תחת כנפי השראתו, אבל לאמיתו של דבר היתה "השכלת ברלין" תופעה חברתית ותרבותית עמוקה יותר.

החשיבות העצומה של התמורה האינטלקטואלית מיקדה את תשומת לבו של המחקר בפילוסופיה של ההשכלה ובכתביה, אבל רקמת החיים של הקהילה וההוויה החדשה שנוצרה בה זכתה לתשומת לב מעטה. ספרו של לוויןשטיין הוא בין השאר דוגמה טובה לשחזור של תמורה חברתית ותרבותית, שנעשה לא רק באמצעות ניתוח הספרות הגבוהה, המציגה ערכים מוצהרים, אלא גם באמצעות הכתיבה הפופולרית - מחזות סטיריים, עיתונות ופמפלטים - ובעיקר באמצעות בחינת המציאות החברתית; ועל ידי בחינת היחס בין דפוסי החיים הציבוריים והפרטיים לבין הסערות האידיאולוגיות והרוחניות שידעה קהילת ברלין.

אם להשתמש בדברים של רוברט דרנטון, ספרו של לוויןשטיין מוביל את חקר ההשכלה והמודרניזציה של יהודי ברלין מהספרייה אל הארכיון, מהספר אל המטבח ואל חדר המיטות. החיטוט הזה בארכיונים הציבוריים והפרטיים תורם תרומה שקשה להפריז בחשיבותה להבנת אופיה של תקופת התמורות והמשברים בחיי יהודי גרמניה. התמונה עשויה מהרבה פרטים וכפכים קטנים, מתארת את ההוויה הברלינאית ממגוון של היבטים, ומקיפה גם את האידיאולוגית הגדולות וגם את החיים האינטימיים.

לעתים תכופות מאשרים הממצאים מהארכיון את מה שלמדנו מהספרייה, אך לעתים קרובות הם מציעים תמונה אחרת של יהדות ברלין, או הסבר שונה להתפתחויות שידעה. וכך, אף שהספר נוגע בלא מעט עניינים שכבר נדונו בהיסטוריוגרפיה של ההשכלה - כגון מקומו ותפקידו של מנדלסון, מאפייניה של "השכלת ברלין", נשות הסלונים, מגפת ההתנצרות והמאבק לאמנציפציה - הוא מאיר את ידיעותינו מפרספקטיווה חדשה לגמרי. בניגוד לקודמיו אין הוא מצטמצם בהיבט אחד, אלא משחזר עולם שלם, וחושף את המתח בין הממד האידיאולוגי והספרותי לבין המרקם הסבוך של חיי היום-יום; ולא רק החזית של חיי היום-יום אלא גם החצר האחורית שלהם.

פרקי הספר יוצרים, שלב אחרי שלב, מעין ביוגרפיה קולקטיבית של יהדות ברלין. ביוגרפיה המגוללת לפני הקורא את אורח החיים, החינוך וההשכלה, תרבות הקריאה, הפרנסות, רמת החיים, הקשרים הבין-אישיים והכלכליים, המטבח וחדר המיטות. במלים אחרות, תקופת ההשכלה נתפשת כאן כהליך מורכב של שינויים ותמורות המכונה לעתים תהליך של תירבות (אקולטוריזציה) או של "מודרניזציה" שנגעו בכל הצדדים של החיים היהודיים, ובכלל זה הצדדים האינטימיים של חייהם.

נקודת הפתיחה הן השנים לאחר מלחמת שבע השנים (1756-1763). בשנים אלה נוצרה בברלין שכבה של עילית כלכלית יהודית חזקה, שאימצה את אורחות החיים של העילית הנוצרית, וכמוה תמכה בתנועת ההשכלה ובעצם איפשרה את הופעתה ואת קיומה. היווצרותה של קהילת ברלין והפיכתה לקהילה שמילאה את התפקיד המרכזי בתולדות יהדות גרמניה, חלה בד בבד עם עליית מעמדה של ברלין בחייה של גרמניה. ברלין היתה עיר בתנופת צמיחה, שפתחה את שעריה לפני מהגרים (ובכלל זה קבוצה רבת השפעה של הוגנוטים), והעניקה הזדמנויות להתעשרות. הופעתה של הבורגנות היהודית והמודרניזציה יצרה את הבסיס להופעתם של אנשי עט, ולתחילתה של הרפובליקה הספרותית של ההשכלה, ובאותו הזמן הכשירה את הקרקע למשבר זהות עמוק ולמאבק פנימי מקצין והולך בין משכילים מתונים למשכילים רדיקליים, ובינם לבין החברה וההנהגה המסורתיים.

לוינשטיין מצביע על הזיקה העמוקה בין התמורות הללו לתמורות שחלו בחברה הנוצרית הסובבת. בתקופת חייו של מנדלסון התפתחה ההשכלה תחת שלטון שביקש ליהנות מהיזמות הכלכלית היהודית, אך היה עוין את היהודים באופן עקרוני, ולכן מיעט ככל האפשר להקנות להם זכויות. במסגרת הזאת חיו המשכילים והמסורתיים בהרמוניה יחסית, שכן הנסיבות החיצוניות מנעו הקצנה.

מתוך האמונה שיש להפריד בין הדת למדינה, סבר מנדלסון שאפשר לשמור עלן~ המסורת היהודית, ובו בזמן לגלות פתיחות לתרבות הגרמנית. בתקופה זו נשמרה ההרמוניה בקהילה, כפי שמתברר מבדיקת חתכים שונים של מוסדות הקהילה, כולל רשימת החותמים על הפרסומים של תנועת ההשכלה, שעמם נמנו גם יהודים מסורתיים רבים. אולם המחקר מלמד שאחדות הקהילה הוכתבה במידה רבה מאוד מהמגבלות שהטיל עליה השלטון. מגבלות אלה קבעו את טיב הקשרים שקיימו חבריה עם החברה הנוצרית. מן הרגע שהוסרו המגבלות, השתנו כמעט באופן מיידי דפוסי המגע עם החברה הנוצרית, ובעקבותיו השתנה גם אופיה של הקהילה היהודית. הענקת זכויות אזרח נרחבות ליהודי פרוסיה (האמנציפציה) ב-1812, היא שיצרה את המשבר העמוק, אולם המחקר מתאר כיצד החלו ניצני המשבר להופיע עוד קודם לכן. המחקר ההיסטורי נטה בדרך כלל לקשור בין מותו של מנדלסון לבין המשבר הזה, וראה את גילוייו במה שהתרחש במשפחתו.

בתו, ברנדל מנדלסון-פייט, המוכרת יותר בשם דורותיאה שלגל, בעלת סלון ספרותי ידוע שהתגרשה מבעלה היהודי והתנצרה, שימשה מעין מטפורה לכישלון השקפתם ההרמונית של מנדלסון ושל החוג המקורב אליו. אולם מניתוחו של לוינשטיין מתברר שהמשבר נגע, או פגע, לא רק בעילית אלא בכל רבדי הקהילה, גם במשפחות הסוחרים הקטנים והמשרתים. התמורות התרחשו לא רק בארגון הקהילה, אלא גם בתרבות האינטימית שלה.

המגע החברתי האינטנסיבי עם החברה הנוצרית גרם ליהודים לנטוש את אורח החיים המסורתי עוד לפני 1812, ואף לתהות על זהותם ועל טיבה של מערכת הסימנים שהבחינה בינם לבין החברה הנוצרית. בסופו של דבר הניע אותם מגע זה לוותר בהדרגה על חלק גדול ממרכיביה של מערכת הסימנים הזאת, על מרכיביה המסורתיים (לבוש) והדתיים (שמירה על כשרות).

בין השנים 1780-1815 חל שינוי גדול במבנה של המשפחה היהודית, ובהתנהגות המינית של יהודי ברלין, שינוי שאין כמוהו לבטא שינוי ערכים. השנים שבין 1785 לכיבוש הצרפתי של ברלין ב-1806 התאפיינו בעלייה גדולה במספר הילדים שנולדו מחוץ לנישואים, בעלייה גדולה במספר הגירושים, ובשינוי בהרגלי המין, שהתבטא בשכיחות של רומנים מחוץ לנישואים, בריבוי הלידות מחוץ לנישואים ובקיום יחסי מין לפני הנישואים (כפי שהתברר למחבר מבדיקת פער הזמנים בין יום הנישואים לבין לידת הילד הראשון). השינוי הזה של ההתנהגות המינית בקהילה, ברוח החופש המיני שאיפיינה את החברה הנוצרית באותן שנים, מעיד אולי יותר מכל תחום אחר על תהליך האקולטוריזציה החרף שעבר על יהודי ברלין. ל"מתירנות" זו הושם קץ לאחר השחרור מהכיבוש הצרפתי, בעיקר כתוצאה מעליית הרגש הלאומי הגרמני, שהתלווה למגמות אנטי-יהודיות והסתייגות הולכת וגוברת מקשרים בין יהודים לנוצרים.

עליית הלאומיות הגרמנית החרפה את המשבר בזהות היהודית, מפני שהשיבה על הגדר נעשתה קשה יותר ויותר. זוגות מעורבים, שקודם לכן העדיפו שלא להינשא

כדי לא התנצר (גם במחיר של מעמד לא חוקי לילדיהם), נטו עתה למסד את הקשר, גם במחיר של ניתוק מהיהדות וההתנצרות. כתוצאה מכך חלה ירידה במספר הילדים הבלתי חוקיים ועלייה במספר המתנצרים.

הכיבוש הצרפתי של 1806 הוא שיצר איפוא את קו פרשת המים בתולדות קהילת ברלין. הוא הביא חלק מעשירי העיר לפשיטת רגל (איזק איציג, מתומכיה החשובים של ההשכלה וממייסדי בית הספר החופשי בברלין, פשט את הרגל לאחר שהצבא הצרפתי לא שילם לו סכום של 620 אלף טאלר תמורת 10,000 סוסים שקנה ממנו). ובאופן פרדוקסלי, הוא גם הוביל לאמנציפציה בשנת 1812. אבל אמנציפציה זו מצאה חלק גדול מהקהילה היהודית לא מוכן, וחלק אחר מצוי במשבר זהות עמוק. היהודים נתבעו, לא פעם מהיום למחר, לשנות מרכיבים מרכזיים בזהותם, שנגעו לעתים להיבטים של חייהם הפרטיים. אמנם, שלא כמו בניסיונות חקיקה אחרים, לא נדרשו לגזוז את זקנם או לשנות את לבושם, אבל נתבעו לחולל שינוי יסודי בכל הנוגע למערך היחסים בינם לבין המדינה. מעתה נדרשו לראות את עצמם כאזרחים שווי חובות (אם כי עדיין לא שווי זכויות לחלוטין). פירושו של דבר שנדרשו לשרת בצבא, להתחנך בחינוך ממלכתי, לוותר על השימוש בעברית וביידיש במסמכיהם הרשמיים לטובת הגרמנית, ולאמץ לעצמם שמות משפחה קבועים.

בשירו הידוע "יהודה הלוי" כתב היינריך היינה בלגלוג ובציניות על הזהות החדשה שלבשו היהודים, ועל ניסיונם "לגרמן" את זהותם, גם באמצעות שמות המשפחה שלהם. אך למרות ראייתו המלגלת-צינית של היינה, משבר הזהות של יהודי פרוסיה היה עמוק ואמיתי. הוא יצר חברה שסועה ומפולגת בינה לבין עצמה, שהגדירה את זהותה באופנים שונים: המשכילים המתונים והמשכילים הקיצוניים מכאן, והיהדות המסורתית והאורתודוקסית מכאן. חלק מהיהודים מצאו פתרון למשבר הזהות בעזיבת היהדות, אחרים ביקשו לתת לה~} אופי אחר בהקמתה של התנועה הרפורמית, ואילו האורתודוקסים והמסורתיים נערכו לתגובה של התחדשות והתגוננות בנוסח חדש. הספר עוסק כביכול בעובדות יבשות, אך מגולל סיפור מרתק של קהילה שהפכה למודל לחיקוי וגם לסיפור אזהרה. מדובר במופת של כתיבה היסטורית הנשענת על מחקר ארכיוני מדוקדק, עשיר ומפורט. צריך לקוות שהספר יתורגם בהקדם לעברית, כדי שגם ציבור הקוראים הישראלי המתעניין בהיסטוריה היהודית יוכל להשכיל ממנו.

פרופ' זהר שביט מאוניברסיטת תל אביב עוסקת במחקר המגע בין התרבות היהודית והגרמנית

פורסם בתאריך- 16/11/1994